

O‘ZBEK XONLIKLARI DAVRIGA OID TARIXIY MANBALAR VA ULARNING TARIXSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

Zokirova Shahina,

Xalqaro innovatsion universitet talabasi

DOI:

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘rta Osiyoda XV–XIX asrlarda hukm surgan Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etuvchi mahalliy va xorijiy yozma manbalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda xonliklar davriga oid tarixiy asarlar, solnomalar, geograflar, sayyohlar va diplomatlarning esdaliklari qiyosiy jihatdan o‘rganildi. Shuningdek, manbalarning yaratilish davri, mualliflik xususiyatlari, mazmuni hamda tarixiy voqealarni yoritishdagi o‘rni baholandi. Tadqiqot natijalari o‘zbek xonliklari tarixini xolis va kompleks o‘rganishda turli manba guruhlaridan birgalikda foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xonliklari, Buxoro xonligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, tarixiy manbalar, solnoma, tarixshunoslik, manbashunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируются местные и зарубежные письменные источники, имеющие важное значение для изучения истории Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, существовавших в Центральной Азии в XV–XIX веках. В ходе исследования в сравнительном аспекте были рассмотрены исторические труды, летописи, а также мемуары географов, путешественников и дипломатов, относящиеся к периоду ханств. Кроме того, были оценены время создания источников, особенности их авторства, содержание и роль в освещении исторических событий. Результаты исследования показывают необходимость комплексного использования различных групп источников для объективного изучения истории узбекских ханств.

Ключевые слова: узбекские ханства, Бухарское ханство, Хивинское ханство, Кокандское ханство, исторические источники, летопись, историография, источниковедение.

Abstract. This article analyzes local and foreign written sources that are of significant importance for studying the history of the Bukhara, Khiva, and Kokand Khanates, which existed in Central Asia from the fifteenth to the nineteenth centuries. The study comparatively examines historical works, chronicles, and the memoirs of geographers, travelers, and diplomats related to the khanate period. In addition, the research evaluates the period of creation, authorship characteristics, content, and the role of these sources in interpreting historical events. The findings demonstrate the necessity of using various groups of sources in an integrated manner to ensure an objective and comprehensive study of the history of the Uzbek khanates.

Keywords: Uzbek khanates, Bukhara Khanate, Khiva Khanate, Kokand Khanate, historical sources, chronicle, historiography, source studies.

Kirish. Temuriylar davlati inqirozidan so‘ng Movarounnahr va Xorazm hududida Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari shakllandi hamda XX asr boshlariga qadar mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutdi. Mazkur xonliklar tarixi O‘zbekiston davlatchiligi tarixining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Oʻzbek xonliklari tarixini oʻrganishda yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur davr voqealari, davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy aloqalar va madaniy hayot haqidagi maʼlumotlarning asosiy qismi aynan tarixiy manbalarda saqlanib qolgan.

Tadqiqotning maqsadi – oʻzbek xonliklari davriga oid asosiy tarixiy manbalarni tizimlashtirish, ularning tasnifi va tarixshunoslikdagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: oʻzbek xonliklari tarixiga oid mahalliy yozma manbalarni aniqlash; xorijiy mualliflar asarlarining manbashunoslik qiymatini baholash; manbalarning mazmuniy va metodologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish; tarixiy tadqiqotlarda ulardan foydalanishning ilmiy ahamiyatini yoritish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Manbalarni oʻrganishda manbashunoslik, tarixshunoslik va komparativ tahlil usullari qoʻllanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida Buxoro, Xiva va Qoʻqon xonliklari davriga oid mahalliy va xorijiy yozma manbalar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa mazkur manbalarning mazmuni, yaratilish sharoiti va ilmiy ahamiyatidan iborat.

Natijalar. Tadqiqot natijasida oʻzbek xonliklari davriga oid manbalar quyidagi guruhlariga ajratildi:

Mahalliy tarixiy asarlar - Buxoro xonligi tarixiga oid muhim manbalar qatoriga Muhammad Solihning «Shayboniynoma», Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Muhammad Yusuf Munshiyning «Tarixi Muqimxoniy» asarlari kiradi. Mazkur asarlarda Shayboniylar va Ashtarxoniylar davridagi siyosiy voqealar, davlat boshqaruvi hamda tashqi aloqalar yoritilgan. ([JDPU Kutubxonasi](#))

Xiva xonligi tarixini oʻrganishda Munis Xorazmiy va Ogahiy tomonidan yaratilgan «Firdavs ul-iqbol», «Riyoziy ud-davla», «Shohidi iqbol» kabi asarlar alohida ahamiyatga ega.

Qoʻqon xonligi tarixiga oid manbalar orasida «Tarixi Shohruhiy», «Muntaxab ut-tavorix», «Ansof us-salotin va tavorix ul-xavoqin» kabi asarlar muhim oʻrin tutadi. Bu asarlarda Ming sulolasi hukmronligi, xonlikning ichki va tashqi siyosati haqida qimmatli maʼlumotlar keltirilgan. ([uniwork.buxdu.uz](#))

Xorijiy manbalar - Xonliklar tarixini oʻrganishda Rossiya imperiyasi elchilari, diplomatlari va harbiy mutaxassislarining hisobotlari muhim manba hisoblanadi. Jumladan, Filipp Nazarov, Nikolay Muravyov, Arminiy Vamberi asarlarida xonliklarning siyosiy tuzumi, iqtisodiy holati va xalqaro aloqalari haqida muhim maʼlumotlar uchraydi.

Shuningdek, ingliz sayyohlari va diplomatlari, xususan, Alexander Burnes hamda Joseph Wolff ning qaydnomalari XIX asrdagi xonliklar hayotini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. ([JDPU Kutubxonasi](#))

Arxiv hujjatlari va epigrafik manbalar - Xonliklar davriga oid farmonlar, vaqfnomalar, soliq daftarlari, diplomatik yozishmalar va sud hujjatlari davlat boshqaruvi tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Me'moriy obidalardagi bitiklar, qabrtosh yozuvlari va tangalar esa epigrafik hamda numizmatik manbalar sifatida tarixiy voqealarni aniqlashtirish imkonini beradi.

Muhokama. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek xonliklari tarixiga oid mahalliy yozma manbalarning aksariyati saroy muhitida, hukmdorlar yoki ularning yaqin amaldorlari buyurtmasi asosida yaratilgan. Shu sababli ularda siyosiy voqealar ko'pincha hukmron sulola manfaatlari nuqtai nazaridan yoritilib, hukmdorlarning harbiy yurishlari, davlat boshqaruvidagi faoliyati va shaxsiy fazilatlarini ideallashtirish holatlari kuzatiladi. Ayrim hollarda siyosiy ziddiyatlar, ijtimoiy muammolar va ichki nizolar yetarli darajada aks ettirilmagan yoki biryozlama talqin qilingan. Masalan, Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklariga oid ko'plab solnomalarda hukmdorlarning siyosiy faoliyati markaziy o'rinni egallab, oddiy xalqning turmush tarzi, iqtisodiy ahvoli va ijtimoiy munosabatlari haqidagi ma'lumotlar cheklangan holda berilgan.

Shu nuqtai nazardan, tarixiy voqealarni xolis va ilmiy asosda baholash uchun mahalliy manbalarni xorijiy sayyohlar, diplomatlar, harbiy mutaxassislar va elchilarning qaydlari, shuningdek, arxiv hujjatlari, vaqfnomalar, soliq daftarlari, farmonlar hamda epigrafik materiallar bilan qiyosiy o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Turli manba turlarini o'zaro solishtirish tarixiy faktlarning ishonchlilik darajasini aniqlash, voqealarning sabab va oqibatlarini chuqurroq tahlil qilish hamda mavjud tafovutlarni ilmiy jihatdan izohlash imkonini beradi.

Biroq xorijiy mualliflar tomonidan yaratilgan manbalarda ham ma'lum darajada subyektiv yondashuv mavjud. Xususan, Rossiya imperiyasi vakillari, Yevropa sayyohlari va diplomatlari asarlarida mintaqa haqidagi tasavvurlarning cheklanganligi, sharqshunoslik an'analari ta'siri hamda mualliflarning siyosiy, iqtisodiy yoki strategik manfaatlari seziladi. Ayrim hollarda xonliklarning ijtimoiy-siyosiy tuzumi Yevropa boshqaruv tizimlari bilan qiyoslangan holda baholanib, mahalliy o'ziga xosliklar yetarlicha e'tiborga olinmagan. Bu holat manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularning yaratilish maqsadi, muallifning ijtimoiy mavqei, siyosiy qarashlari va tarixiy sharoitini hisobga olish zaruratini yuzaga keltiradi.

Manbashunoslik nuqtai nazaridan xonliklar davriga oid manbalarni ichki va tashqi tanqid metodlari asosida tahlil qilish muhim metodologik ahamiyatga ega. Ichki

tanqid manbaning mazmuni, uslubi va mantiqiy izchilligini baholashga xizmat qilsa, tashqi tanqid uning muallifi, yaratilgan davri, asl nusxa va keyingi ko‘chirmalarining ishonchlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

O‘zbek xonliklari tarixiga oid manbalarni kompleks va tizimli o‘rganish mintaqa davlatchiligi, boshqaruv tizimi, diplomatik aloqalari, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari hamda madaniy merosini chuqurroq anglash imkonini beradi. Xususan, xonliklar davrining siyosiy tarixini iqtisodiy, etnografik, lingvistik va madaniy jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganish tarixiy voqelikni yaxlit tarzda tiklashga yordam beradi.

Bugungi kunda zamonaviy tarixshunoslikda raqamlashtirilgan arxivlar, elektron kataloglar, qo‘lyozmalar fondlari va manbalar bazalarining yaratilishi ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar ko‘lamini yanada kengaytirmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida ilgari ilmiy muomalaga kiritilmagan qo‘lyozmalarni aniqlash, turli mamlakatlar arxivlarida saqlanayotgan hujjatlarni qiyosiy o‘rganish hamda tarixiy ma‘lumotlarni tizimlashtirish imkoniyati ortib bormoqda. Shu bois kelgusida o‘zbek xonliklari tarixiga oid manbalarni raqamlashtirish, elektron korpuslarini yaratish va fanlararo yondashuv asosida tadqiq etish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari o‘zbek xonliklari davriga oid tarixiy manbalar o‘zining mazmuni, shakli va kelib chiqishiga ko‘ra rang-barang hamda ko‘p qatlamli manbalar tizimini tashkil etishini ko‘rsatdi. Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari tarixini o‘rganishda mahalliy yozma asarlar, solnomalar, xorijiy sayyohlar va diplomatlarning qaydlari, arxiv hujjatlari, epigrafik va numizmatik materiallar muhim manbashunoslik asosini tashkil etadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mahalliy manbalar xonliklarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ularning aksariyati saroy muhitida yaratilgani sababli ma‘lum darajada subyektiv xususiyat kasb etadi. Xorijiy manbalarda esa voqealarning tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan yoritilishi, ayrim hollarda siyosiy manfaatlar va madaniy stereotiplar ta‘siri seziladi. Shu bois tarixiy voqelikni xolis tiklashda turli manba guruhlarini o‘zaro qiyosiy va tanqidiy tahlil qilish zarur.

Shuningdek, tadqiqot natijalari manbashunoslikning zamonaviy metodlari, jumladan, manbalarni ichki va tashqi tanqid asosida o‘rganish, fanlararo yondashuvlardan foydalanish hamda tarixiy ma‘lumotlarni raqamli texnologiyalar yordamida tahlil qilishning samaradorligini ko‘rsatdi. Tarixiy manbalarning elektron bazalarini yaratish, qo‘lyozmalarni raqamlashtirish va ilmiy muomalaga keng joriy etish kelgusidagi tadqiqotlarning sifat va ko‘lamini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xonliklari tarixiga oid manbalarni kompleks va tizimli ravishda o‘rganish nafaqat mintaqa davlatchiligi tarixini chuqurroq anglash, balki milliy tarixiy xotirani boyitish, madaniy merosni asrab-avaylash hamda yangi ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy-metodologik asos yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, xonliklar davri manbalarini izchil tadqiq etish va ularni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qayta talqin qilish tarixshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muhammad Solih. *Shayboniynoma*. – Toshkent: Fan, 1989.
2. Hofiz Tanish Buxoriy. *Abdullanoma*. – Toshkent: Sharq, 1999.
3. Munis Xorazmiy, Ogahiy. *Firdavs ul-iqbol*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Niyoz Muhammad Ho‘qandiy. *Tarixi Shohruhiy*. – Toshkent: Fan, 1975.
5. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. «O‘zbek xonliklari» maqolasi.